

VERWONDERING OVER DE RELATIE TUSSEN LANDSCHAPSPARKEN IN DE PERIODE 1790-1814 IN NOORD-NEDERLAND EN NOORDWEST-DUISTLAND

REGIONALE RELATIES VAN DE NOORDELIJKE LUSTWARANDE

> door **Els van der Laan** en **Willemieke Ottens**

Els van der Laan is landschapsarchitect en groen erfgoedexpert en is met haar bureau NO.ORDPEIL Landschap.erfgoed in Sneek werkzaam op het gebied van (groen) erfgoed, landschap en de gebouwde omgeving.

Willemieke Ottens is als landschapshistoricus werkzaam bij NO.ORDPEIL. Uitgangspunt in hun aanpak is de identiteit van de plek en het besef dat het verhaal van het verleden de inspiratie vormt voor toekomstige ontwikkelingen.

In 2015 heeft de SKBL (stichting Kastelen, Buitenplaatsen en Landgoederen) het Ithakastipendium ingesteld voor verbindend onderzoek naar kastelen, buitenplaatsen en landgoederen. De toekenning van het eerste stipendium heeft een zoektocht mogelijk gemaakt naar de samenhangende erfgoedstructuur van historische parken in Noord-Nederland en in Noordwest-Duitsland. Hiermee is een eerste stap gezet om een connectie met de collectie landschapsparken te maken. Tegelijkertijd is het een aanzet en oproep tot aanvullend én grensoverschrijdend onderzoek.

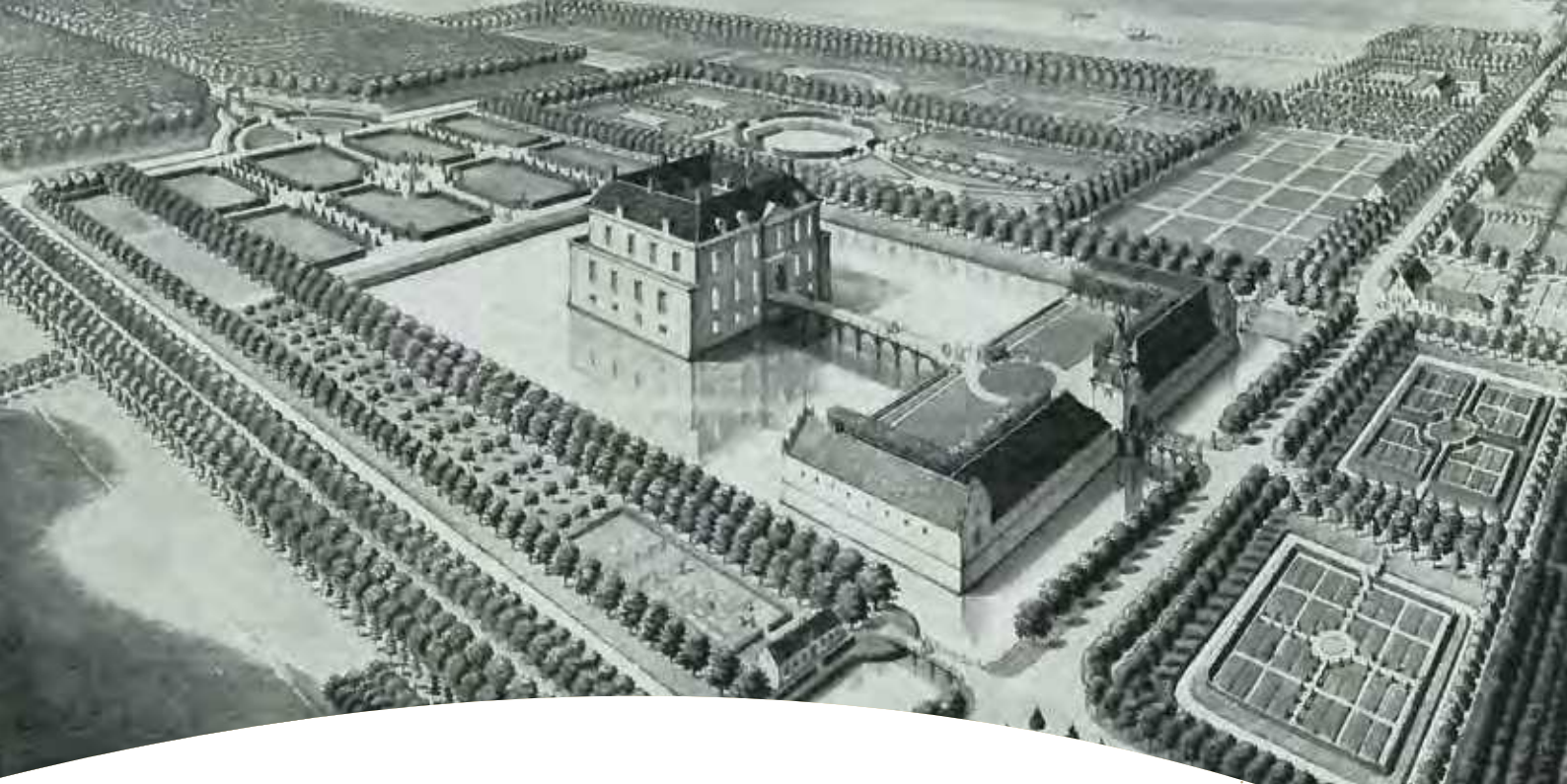
Het landschap van de Noordelijke Lustwarande betreft de veenflank tussen het hoger gelegen zand van het Drents Plateau en het lager gelegen kleiweidegebied langs de Nederlandse en Duitse Waddenkust.¹ In dit aantrekkelijke veenweidelandschap

> IMPRESSIE VAN DE FRAEYLEMABORG IN DE ACHTTIENDE EEUW, GETEKEND DOOR ANCO WIGBOLDUS, 1937. COLLECTIE FRAYLEMABORG

met water en vergezichten, hebben zich in de afgelopen eeuwen landgoederen en buitenplaatsen ontwikkeld.² Opvallend zijn de familierelaties tussen de opdrachtgevers van de historische parken, zowel in Groningen (Fraeylemaborg, Slochteren) als in Oostfriesland (Lütetsburg, Norden). Daaruit blijkt dat de regionale relaties tussen de landschapsparken groter is geweest dan dat we

¹ Deze publicatie is een bondige uitwerking van onderzoek naar de samenhangende erfgoedstructuur van historische parken in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland en de wederzijdse beïnvloeding.

² Dit betreft een belangrijke conclusie uit het onderzoek naar de landschapsparken uit het oeuvre van L.P. Roodbaard, E. van der Laan en W. Ottens, *Roodbaards Rijkdom. Landschapsparken Noord-Nederland 1800-1850* (Rotterdam 2011), p. 60.

> IMPRESSIE VAN LÛTETSBURG IN DE ACHTTIENDE EEUW, GETEKEND DOOR ANCO WIGBOLDUS, 1937. UIT: ANCO WIGBOLDUS, *HUIZEN EN PARKEN DIE IK TEKENDE*, (ASSEN 1961)

op dit moment beseffen. Deze relaties uit het verleden vormen de inspiratie voor nieuwe netwerken en een samenhangende structuur als impuls voor de toekomst van dit groene erfgoed.

OUDE KAARTEN

In het onderzoek naar historische landschapsparken spelen oude kaarten een belangrijke rol. Zij maken het mogelijk om een beeld te vormen van de ruimtelijke architectonische aanleg en van de ontwikkeling en verspreiding van de stijl in relatie tot het landschap. *De Franse Kaart van Drenthe* (p. 24) uit 1811-1813 laat bijvoorbeeld de eerste tekenen van landschapsstijl zien bij diverse buitenplaatsen en landgoederen in Eelde-Paterswolde in de vroege negentiende eeuw. *De Atlas van Huguenin* uit 1819-1829 toont vervolgens dat de landschapsstijl daarna steeds vaker zijn intrede doet in Noord-Nederland. Ingetekend is onder meer de uitgestrekte parkaanleg bij de Fraeylemaborg in Slochteren. De *Topografisch Militaire Kaarten* die vanaf circa 1850 werden gemaakt, laten zien hoe wijd deze stijl zich uiteindelijk in Noord-Nederland verspreidde. Hoewel deze kaarten inzicht bieden in de geografische verspreiding van de stijl vertellen ze weinig over de invloedssfeer waarbinnen deze zich ontwikkelde. Deze invloedssfeer strekte zich uit over provincie- en zelfs landgrenzen. Met aansprekende voorbeelden willen we in dit artikel een lans breken voor het belang van aanvullend internationaal georiënteerd onderzoek.

GRONINGEN - CENTRAAL GELEGEN TUSSEN DEN HAAG EN HAMBURG

Gedurende lange tijd in onze geschiedenis was Noord-Nederland sterk gericht op het naburige oosten. Zo werd specifiek de Groninger elite in hoge mate beïnvloed door politieke, economische en culturele opvattingen uit Oost-Friesland.³ Ook in familienetwerken is deze verbintenis zichtbaar; de Groninger adel zocht en vond buiten de landsgrenzen huwelijkskandidaten. Tegelijkertijd vond een omgekeerde tendens plaats vanuit Duitsland. Hoewel deze verbinding, gezien de afstand in geografisch en cultureel opzicht vanzelfsprekend mag lijken (de afstand vanuit Groningen

tot Den Haag was vergelijkbaar met die tot Hamburg), wordt deze historische relatie met onze oosterburen tegenwoordig nog te weinig gelegd. Met als gevolg dat we interessante historische ontwikkelingen missen en niet van een juiste context of interpretatie kunnen voorzien.

Vanwege staatskundige wijzigingen raakte Groningen aan het einde van de achttiende eeuw uiteindelijk steeds meer gericht op het westen van Nederland en kwam Oost-Friesland als onderdeel van het Pruisische rijk figuurlijk gezien op grotere afstand te staan. Toch verdween deze relatie nooit volledig. Sterker nog, van 1807 tot 1810 maakte Oost-Friesland deel uit van het Koninkrijk Holland. Als nieuw departement van het Koninkrijk kreeg Oost-Friesland plaats in het Wetgevend Lichaam. De drie toegewezen zetels in dit parlement werden opgevuld door Edzard Mortiz zu Inn- und Kniphausen (1748-1824), heer van Lütetsburg bij Norden; Rudolph Jakob von Rehden (1746-1813), heer van Bollinghausen bij Leer en Clemens August von Wedel (1754-1825), heer van Evenburg bij Leer.⁴

DE FAMILIES ZU INN UND KNIPHAUSEN EN VON REHDEN

Aan de hand van de familienetwerken van twee van de hier genoemde heren, lichten we de verweven Oost-Friese en Groninger relaties toe. (p.24) Dit betreffen de families Von/Zu Inn- und Kniphausen en de familie Von Rehden.⁵ Het adellijke, Oost-Friese geslacht Zu Inn- und Kniphausen bezat sinds de late zestiende eeuw Lütetsburg bij Norden als familiegoed. Aan het einde van de zeventiende eeuw breidde het zijn invloed vanuit Oost-Friesland naar Groningen uit, doordat de voorname borg Nienoord bij Leek met bijbehorende gronden via een huwelijk in zijn bezit kwam. Gedurende de achttiende eeuw en aan het begin van

³ H. Feenstra, *Spinnen in het web. Groningse regenten in relatie tot het omringende platteland tijdens de Republiek* (Assen 2007), p. 160 e.v. Deze relatie met Oost-Friesland wordt ook gelegd in: W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander borgen en steenhuzen* (Assen 1987), inleiding.

⁴ Zie voor een overzicht van de verdeling van het aantal afgevaardigden per departement en de leden: http://www.parlement.com/id/vh8lnhrs1yw/wetgevend_lichaam_1806_1810

⁵ Voor de genealogische gegevens is dankbaar gebruik gemaakt van de websites: genealogieonline.nl; greetsgenealogie.nl en allegroningers.nl. Deze gegevens zijn aangevuld met informatie uit Formsma Luitjens-Dijkveld Stol en Pathuis 1987.

> BEZITTINGEN EN INVLOEDSFEER VAN DE FAMILIES VON REHDEN EN VON ZU INN UND KNYPHAUSEN OP DE NIEUWE AARDRIJKSKUNDIGE KAART VAN HET KONINGRYK HOLLAND, DOOR JACOB VAN GELDER, UITGAVE JOHANNES ALLART EN JACOBUS RUIS, 1809. VIA: BEELDBANK GRONINGER ARCHIEVEN, NL-GNGRA_817_2238

de negentiende eeuw had de familie ook onder andere Huis Bijma bij Leek, een stadhuis in Groningen, en de Asingaborg bij Ulrum in eigendom. Hoewel status en invloed van deze familie in Noord-Nederland in de negentiende eeuw sterk afnamen, werden de broers Jan Carel Ferdinand (1772-1842) en Haro Caspar Von Inn- und Knipphausen (1777-1842) in 1818 nog toegelaten tot de Ridderschap van Groningen.⁶

Ook leden van de Duitse familie Von Rehden zien we vanaf de achttiende eeuw steeds vaker als bewoner van aanzienlijke goederen in Noord-Nederland verschijnen. Baron Oncko von Rehden (1717-1776), heer van Bollinghausen en Heisfelde, trouwde meerdere malen en kreeg een groot aantal kinderen. Zijn vijf dochters (zusters van de reeds genoemde Rudolph Jacob von Rehden) trouwden allen binnen de Noord-Nederlandse elite. Hierdoor raakte de familie Von Rehden verwant aan notabele families als Van Swinderen (van de borg Zorgwijk in Groningen en later Huize Rijs in Gaasterland), Van der Feltz (Huize Vredeveld in Assen), Trip (Noordwijk in Paterswolde) en De Sandra Veldtman (Fraeylemaborg in Slochteren).

LÜTETSBURG

'Hier heeft de kunst alles gedaan, doch ook hier heeft zij haar hoogste toppunt bereikt door de getrouwe navolging van de natuur op te leveren [...]. Alle versierselen, tempels etc. zijn niet met ongepaste pracht in Chinese of Egyptische lusthuizen verkeerd, maar, slechts van ruwe boomstam gevormd, paren zij de grootste eenvoudigheid aan de grootste verscheidenheid' (Willem de Clercq in een reisverslag uit 1814 over Lütetsburg).⁷ Twee opvallende namen zijn Lütetsburg en Fraeylemaborg, borgen met uitgestrekte landschapsparken die tot de pioniers van deze mode in de regio gerekend kunnen worden, vanwege hun 'getrouwe navolging van de natuur'. Ze worden nog altijd hoog gewaardeerd vanwege de afwisselende (ver)gezichten en uitgestrekte bossen. Voor beide borgen geldt dat ze vanaf het

> 1) NOORDWIJK, (2) DE BRAAK, (3) VENNEBROEK, (4) BRINKHOVEN, (5) LEMFERDINGE/ DE DUINEN. (FRANSE KAART VAN DRENTHÉ 1811-1813, UIT: H.J. VERSFELT, DE FRANSE KAARTEN VAN DRENTHÉ, EELDE 2010)

einde van de achttiende eeuw, na een periode van verval, door de toenmalige borgheren werden uitgebreid en verfraaid, waarbij kosten noch moeite werden gespaard om gebouw en park aan te passen aan de smaak van de tijd. Voor beide parken geldt bovendien dat ze in meerdere fases van een – vervallen – formele tuinaanleg werden getransformeerd tot uitgestrekte parkaanleg in landschapstijl.

Edzard Mortiz Zu Inn- und Knipphausen werd heer van Lütetsburg na het overlijden van zijn oudere broer in 1789. Daarvoor vervulde hij enige tijd de functie van kamerheer aan het Pruisische hof, waar zijn interesse in tuinen en parken in de groene omgeving rondom Potsdam en Berlijn werd aangewakkerd.⁸ Edzard beschreef in deze periode zijn wens om een eigen park te bezitten, maar daarvoor ontbrak het aan vermogen en grondbezit. Dit veranderde in 1789, toen hij als heer van Lütetsburg een gefortuneerd grondbezitter werd. Al in 1790 begon hij met aanpassingen aan de 'woest geworden tuin'.⁹ Hiervoor werd allereerst de directe omgeving van de borg aangepast. Enkele bestaande formele lanen werden behouden, maar tegelijkertijd werden waterbassins en parterres uit de barokke aanleg zo aangepast dat ze een meer natuurlijke uitstraling kregen. Slingerende paden werden op een natuurlijke wijze met elkaar verbonden, zodat de suggestie van een rondwandeling ontstond. Van deze eerste fase is een ontwerptekening bewaard gebleven, waarop deze overgangssituatie van barokke naar landschappelijke aanleg zichtbaar is. De tekening is beschreven als *Plan van de eerste voorgenomen verandering van de oude Lütetsburger tuin*. Een signatuur ontbreekt helaas, waardoor het onduidelijk is wie de tekening heeft gemaakt. Een aanwijzing voor de betrokkenheid van tuinarchitect Carl Ferdinand Bosse (1755-1793) bij het ontwerp wordt gevonden in de herinneringen van zijn neef Gottlieb Bosse (1799-1855), die schreef: '[...] en oom werd veelvuldig door privé personen aangetrokken. Onder de meest betekende diensten van mijn oom hoorde het grote en mooie park dat hij voor

6 S. Bouman, *De Ridderschap der Provincie Groningen (1814-1853). Een adellijk gezelschap onder een vergrootglas*, Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen (Groningen 2010), p. 54, via: <http://arts.studenttheses.uu.nl/10144/1/ma-1364154-S.J.Bouman.pdf>

7 Citaat uit het dagboek van Willem de Clercq 1811-1814, via: http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/declercq/whole_transcription?source=4, met dank aan Wim Meulenkamp

8 Zie voor een uitgebreide introductie op E.M. Zu Inn- und Knipphausen en zijn ideeën over tuinen en parken: U. von Alvensleben, *Die Lütetsburger Chronik. Geschichte eine Friesische Häuptlingsgeschlechts* (Dortmund 1940), p. 187-193 en W. Kehn, 'Ethik und Ästhetik. Der Landschaftsgarten um 1800 als Kunstwerk und als Lebensforma am Beispiel des Knipphausenschen Parks zu Lütetsburg in Ostfriesland', in: W. Kehn en B. Alberts, *Der Schlossgarten zu Lütetsburg (Römerberg-Berghausen 1998)*, p. 4-6. W. Kehn heeft in zijn publicatie veelvuldig gebruik gemaakt van correspondentie van E.M. Zu Inn- und Knipphausen, die bewaard is in het huissarchief.

9 Ibid.

10 Uit het Duits vertaald citaat uit Gottlieb Bosse, *Erinnerungen aus meinem Leben* (Skalitz/Böhmen 1875), geciteerd in: B. Alberts, 'Der Lütetsburger Schlosspark, seine Entstehung und Entwicklung von 1790-1813: Eine Plananalyse', in Kehn en Alberts 1998, p. 60.

de rijke graaf Knyphausen bij Norden in Lütetsburg aanlegde.¹⁰ Carl Ferdinand overleed in 1793, op 38-jarige leeftijd. Dankzij de latere werkzaamheden van zowel zijn halfbroer als zijn zoon bij Lütetsburg, bleef de betrokkenheid van de familie Bosse bij het park groot.

Vanaf 1793 begon een nieuwe fase, waarin de voorzichtige overgangsfase volledig werd losgelaten en een totaalconcept voor het park werd ontwikkeld. Dit totaalconcept kan worden opgevat als een wandelpark met slingerende paden en bevaarbare waterlopen, grasperken ingevuld met solitaire bomen, bosgroepen of bosschages en ruimte voor tuinsieraden in de vorm van monumenten en tuinhuisjes. Ook hiervan is een ontwerp-tekening (bewaard gebleven, die wordt toegeschreven aan Christian Ludwig Bosse (1771-1832, halfbroer van Carl Ferdinand Bosse).¹¹ Een voorjaarsstorm in 1802 had het zuidelijk deel van de aanleg verwoest. Dit betekende nieuwe kansen voor het park. Edzard Moritz wilde graag een uitzichtpunt creëren op Norden, zodat het park met de omgeving werd verbonden. Ook liet hij in 1811 het Caroline-eiland aanleggen, dat voorzien werd van een classicistisch monument, ter nagedachtenis aan zijn jongste dochter. Julius Friedrich Wilhelm Bosse (1788-1864, zoon van Carl Ferdinand) maakte voor deze fase de ontwerp-tekening. Het is goed denkbaar dat hij, gezien zijn jonge leeftijd, hiervoor samenwerkte met zijn oom Christian Ludwig. Door het zuidelijk deel van het park te voorzien van een kapel, een hermitage en een heuvel (de zogenaamde Unico-Hügel) en elementen als waterlopen, grasperken, beplantingsgroepen en padenstelsels aan te laten sluiten op de bestaande situatie ontstond er een harmonisch totaalbeeld.¹² Ook alle tuinsieraden, beelden en gedenktekens kregen hun plek binnen dit *gesamptkonzept*.

FRAEYLEMABORG

Dankzij reeds uitgevoerd archiefonderzoek is er een beeld ontstaan van de ideeën die Edzard Moritz had voor de aanleg van zijn park bij Lütetsburg. Een beeld dat bovendien samenvalt met de bewaard gebleven ontwerp-tekeningen en schilderijen. Voor de Fraylemaborg is deze situatie anders. Het archief van de Fraylemaborg is nog onder embargo gesteld, waardoor er geen persoonlijke documenten voorhanden zijn. Hierdoor kunnen de ideeën die Hendrik de Sandra Veldtman had voor zijn parkaanleg alleen geduid worden aan de hand van de bewaard gebleven en toegankelijke ontwerp-tekeningen.

Zoals eerder vermeld, was de uitgangssituatie voor de twee borgheren vergelijkbaar. Hendrik de Sandra Veldtman trof na de aankoop in 1781 een zwaar vervallen Fraylemaborg aan.¹³ Direct na de verwerving liet hij een situatiekaart maken. Hierop is een omgracht terrein afgebeeld, waarbinnen de geometrische vormtaal domineert. Een uitzondering hierop vormt het terrein direct achter het huis; hier wisselen regelmatig gevormde slingerpaden en ronde en ovale perken elkaar af.¹⁴ Deze aanleg,

> ONTWERPTEKENING VAN FRAEYLEMABORG VOOR HET ACHTERBOS, ONGEDATEERD MAAR GESIGNEERD DOOR GEORG ANTON BLUM. VIA: HUISARCHIEF FRAEYLEMABORG

met een eerste voorzichtige verlandschappelijking, kan vergeleken worden met het ontwerp dat de Duitse tuinarchitect Johan Georg Michael (1738-1800) in 1772 maakte voor Beeckestijn bij Velsen en dat beschouwd wordt als een van de eerste parken in landschapsstijl in Nederland.

De eerste ontwerp-tekening voor de Fraylemaborg is gedateerd op 1802 en laat nog een overgang zien van de formele aanleg naar de vroeg landschappelijke stijl. De middenassen en twee diagonale assen resteren uit de barokke aanleg. Hier omheen is in een regelmatige slingerpatroon een langgerekte padenstelsel ontworpen. Net als bij Lütetsburg had het aspect van 'de wandeling' een belangrijke functie in de opbouw van het ontwerp. Dit is eveneens zichtbaar aan de vergraven waterpartijen, die onder andere door bruggetjes en zichtlijnen onderdeel werden van de wandeling. Opvallend is dat ondanks deze vergraving van de vijvers in het ontwerp nog alle suggestie van reliëf of zelfs glooiingen bij de oeverwallen ontbreekt. De tekening is wel gedetailleerd als het gaat om de verbeelding van de verschillende bomen, die de beplanting in het geheel bepalen. Hoewel de tekening niet gesigineerd is, wordt deze in recent onderzoek op basis van handschrift toegeschreven aan de Duitse tuinarchitect Georg Anton Blum (1765-1827).¹⁵

Zeker is dat Blum het tweede (gesigineerde, maar verder ongedateerde) ontwerp maakte. Dit betreft een uitbreiding van het park in zuidelijke richting, dat bekend staat als het Achterbos. Hoewel het padenstelsel aansluit bij het vorige ontwerp is er geen sprake van een *gesamptkonzept*, zoals vanaf het tweede ontwerp bij Lütetsburg wel het geval was. De twee delen hebben een herkenbaar eigen karakter gehouden. In vergelijking met het noordelijk deel is de middenas grotendeels losgelaten. Centraal element is

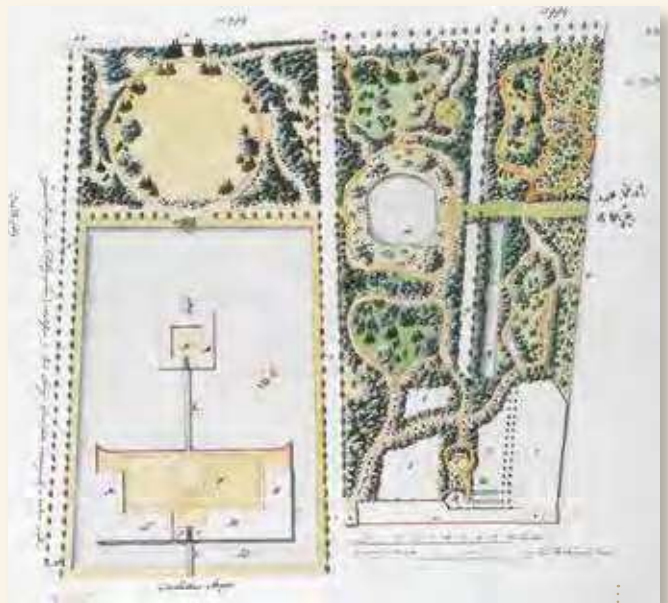
11 B. Alberts, 'Der Lütetsburger Schlosspark', p. 62-63.

12 Zie S. Arends, *Schlosspark Lütetsburg* (Norden 2013) voor een beeldend overzicht van de aanwezige tuinsieraden, beelden en gedenktekens.

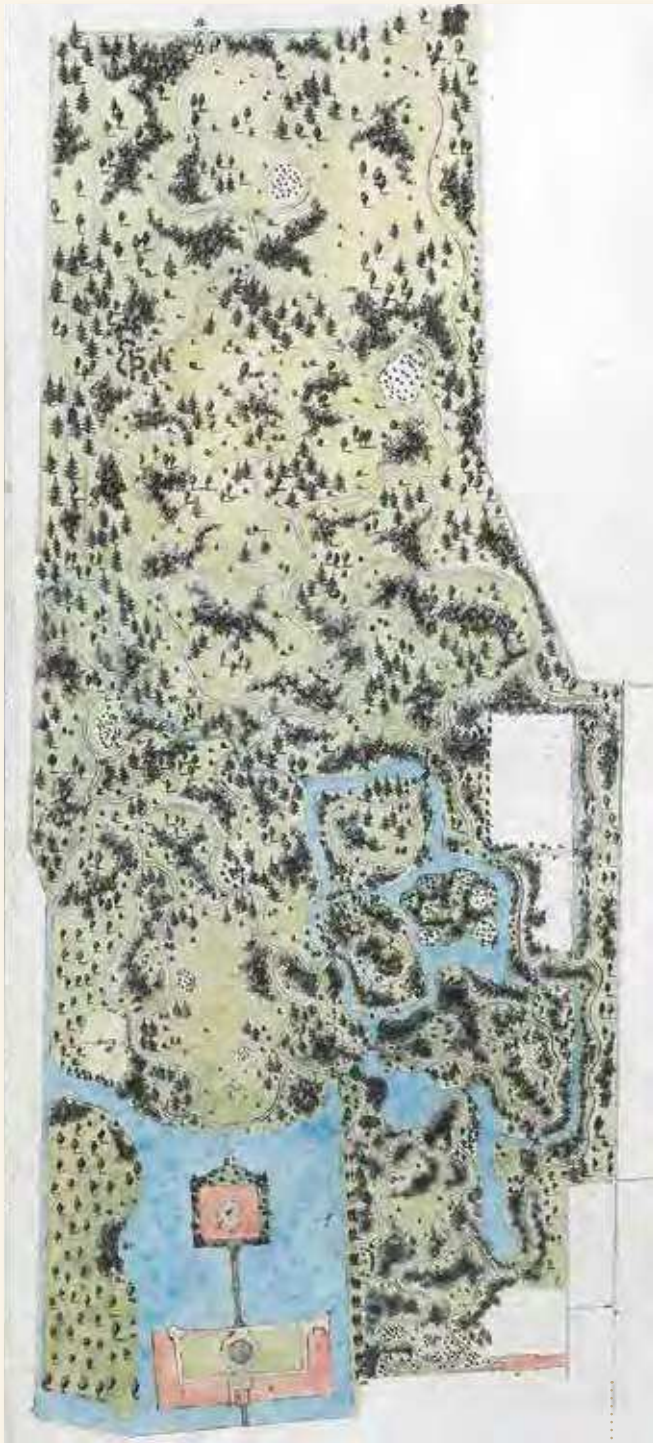
13 Zie voor een overzicht van de historische ontwikkelingen en eigenaren: H. van Harten-Boers, *Fraylema verEeuwigd. Eeuwwisselingen op het landgoed Fraylemaborg, 1700-1800-1900* (Slochteren 1999). Zie ook H.M.J. Tromp, *De Nederlandse landschapsstijl in de achttiende eeuw* (Leiden 2012), p. 261, 314 en 340-343.

14 Plattegrond van het park Fraylemaborg, ná 1781 gepubliceerd in: A. Bienfait, *Oude Hollandse tuinen* ('s-Gravenhage 1943).

15 Karin Bevaart en Els van der Laan werken momenteel aan een onderzoek en publicatie over de werken en ontwerpstyl van G.A. Blum. Zie ook E. van der Laan-Meijer, 'Noordelijke Lustwarande. De betekenis van de landschapsparken in Noord-Nederland' in: A. van der Does en J. Holwerda (eindred.), *Tuingschiedenis in Nederland II. Denken en doen in de Nederlandse tuinkunst 1500-2000* (Doetinchem 2016), p. 164-167.

> EERSTE TUINONTWERP VAN LÜTETSBURG UIT 1791, NIET GESIGNEERD. UIT: WOLFGANG KEHN EN BRIGIT ALBERTS, *DER SCHLOSSGARTEN ZU LÜTETSBURG*, (RÖMERBERG-BERGHUSEN 1998). LÜTETSBURGER HAUSARCHIV: NIEDERS. STA AURICH DEP. IV X3

> TWEEDE TUINONTWERP VAN LÜTETSBURG UIT 1801, ONGESIGNEERD, TOEGESCHREVEN AAN CHRISTIAN LUDWIG BOSSE. UIT: WOLFGANG KEHN EN BRIGIT ALBERTS, *DER SCHLOSSGARTEN ZU LÜTETSBURG*, (RÖMERSBERG-BERGHAUSEN 1998). LÜTETSBURGER HAUSARCHIV: NIEDERS. STA AURICH DEP. IV X3

hier de asymmetrisch gelegen 'Slangenvijver' die voorzien is van drie ongelijke uitlopers. Opvallend is dat langs de oevers in dit ontwerp wel een suggestie van glooiing is weergegeven. Hierin is bovendien een afwisseling tussen hoogten en laagten zichtbaar. Ook creëerde Blum langs de oever een berg waarop een tuinhuis werd geplaatst. Vanaf de berg legde hij een brug over het padenstelsel aan, waardoor dit geheel werd opgenomen in de wandeling. Door een collectie van tuinsieraden (waaronder bruggen en beelden) te verbinden aan de slingerende paden

> ONTWERPTEKENING VAN FRAEYLEMABORG UIT 1802, NIET GESIGNEERD, TOEGESCHREVEN AAN GEORG ANTON BLUM. VIA: BEELDBANK GRONINGER ARCHIEVEN, NL-GNGRA_817_1802.1

kreeg de wandeling hier een betekenis als 'belevingsader'. Zo werd over het knooppunt van de drie uitlopers van de Slangenvijver een driepuntsbrug aangelegd waarop drie paden aansluiten. Het werd mogelijk een verrassende rondwandeling in dit deel van het park te maken, die bovendien aansloot op het noordelijk deel van de aanleg. Net als bij Lütetsburg werd door middel van zichtlijnen de omgeving betrokken in het ontwerp. Zo had men vanaf de berg vrij zicht op de kerktoren van Slochteren. Blum gebruikte ook andere methoden om de omgeving bij het park te betrekken. Zo maakte hij in zijn ontwerp ruimte voor de invulling van gebogen graanvelden, een gewas dat in de omgeving volop verbouwd werd.

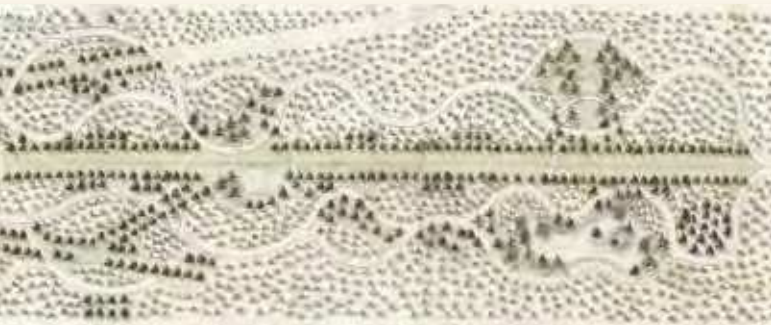
AANZIEN EN NAVOLGING

Beide borgheren kunnen beschouwd worden als pioniers in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland als het gaat om de ruimtelijke vertaling op hun grondbezit van nieuwe ideeën op het grensvlak van kunst, natuur, filosofie en wetenschap. Hun voortrekkersrol betrof niet alleen de uitgestrekte wandelparken aangelegd in de landschapstijl, maar bijvoorbeeld ook hun bosbouwactiviteiten. Dominee J. Craandijk schreef in 1879 tijdens een van zijn wandelingen door Nederland vol eerbied over de bosgronden die door De Sandra Veldtman waren aangelegd: 'Kunnen wij niet van eeuwenheugend hout spreken in het uitgestrekte bosch, dat voor nog geen honderd jaar uit zijn vernedering werd opgebeurd, toch zouden wij geneigd zijn, dien naam te geven aan het kloeke, forsche hout rondom en achter den burgt [...]'.¹⁶ Ook van Edzard Moritz Zu Inn- und Kniphausen is bekend dat hij dankzij zijn kennis op het gebied van dendrologie en bosbouw grote invloed had op de ontwikkeling en het aanzien van het huidige cultuurlandschap van Oost-Friesland.¹⁷

TOT SLOT: NAVOLGING ONDERZOEK

We staan niet alleen in onze belangstelling voor de Fraeylemaborg en Lütetsburg. De Groninger kunstenaar Anco Wigboldus (1900-1983) heeft ons op dit pad geleid, dankzij de prachtige vogelvluchtperspectieven die hij onder andere maakte van de Fraeylemaborg en Lütetsburg. Op basis van historisch kaart- en beeldmateriaal, gesprekken met eigenaren en uitgebreide studies in het veld, tekende hij gedetailleerde impressies van de verschillende tijdslagen die borg en park hebben gekend. Zijn oeuvre omvat tekeningen van kastelen en hun parken uit onder meer Nederland, Duitsland, Frankrijk, België en Engeland en geeft daarmee niet alleen blijk van de veranderingen van tijdsgeest die deze ensembles hebben doorgemaakt, maar ook van de noodzaak om over grenzen heen te kijken. Wigboldus werd door de Duitse kunsthistoricus Udo von Alvensleben, die via huwelijk verwant was aan de familie Zu Inn und Kniphausen,

¹⁶ Ds. J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, deel 9 (Haarlem 1879), p. 255, via http://www.dbnl.org/tekst/craa001wand04_01/craa001wand04_01_0009.php.
¹⁷ W. Kehn, 'Ethik und Ästhetik', 1998, p.6-8.

geïntroduceerd in het netwerk van de Duitse adel.¹⁸ Von Alvensleben gebruikte de impressies van Wigboldus in zijn studies en publicaties over (Duitse) buitengoederen en hun bijbehorende tuinen. Hij promoveerde op de *Herrenhäuser Gärten* in Hannover (een belangrijk complex van barokke tuinen) en van zijn hand verschenen diverse publicaties over de Duitse adel, hun kastelen en parken.¹⁹ Binnen dit oeuvre neemt zijn kroniek over Lütetsburg een bijzondere plek in.

Wanneer we terugkeren op onze verwondering over de regionale relaties tussen (Noord-)Nederland en (Noordwest-) Duitsland is de vergelijking tussen Von Alvensleben en zijn Nederlandse collega-kunsthistoricus Henri van der Wijck al snel te maken. Van der Wijck promoveerde op het onderwerp van de Nederlandse buitenplaats (beschouwd als ensemble van huis, park en omliggend landschap) en was daarmee een pionier in het onderzoek naar buitenplaatsen in Nederland. En hoewel Van der Wijck niet zoals Von Alvensleben direct verwant was aan de eigenaren, had

ook hij een bijzondere band met de Fraeylemaborg, getuige de postuum verschenen publicatie *Herinneringen aan een Groningse buitenplaats: Fraeylemaborg bij Slochteren*.²⁰ De nadruk die Von Alvensleben in zijn onderzoek en publicaties legde op de relatie tussen mens en park en de aandacht die Van der Wijck vroeg voor het ensemble van de buitenplaats en de relatie met het omliggende landschap zijn nog altijd actueel én vragen om navolging, waarbij echter ook uitdrukkelijk over de landgrenzen heen gekeken moet worden.

Zoals Anco Wigboldus al in 1946 schreef is het onderzoek naar grensoverschrijdende regionale relaties ook van belang voor de versterking van de lokale kennis: 'Door deze levendige verbindingen met Oost-Friesland werd voor mij de historie van de eigen provincie belangrijker'.²¹

In de geest van Wigboldus, Van der Wijck en Von Alvensleben is het tijd om de connectie in de collectie van landschapsparken in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland te versterken en weer beleefbaar en bereikbaar te maken, zodat de negentiende-eeuwse wandeling langs de tuinsieraden van het noorden opnieuw gemaakt kan worden! ■

18 A. Wigboldus, *Huizen en parken die ik tekende* (Assen 1961), p. 33-46 en 78-99.

19 Zie voor informatie over U. von Alvensleben. <http://www.familie-von-alvensleben.de/index.php/personen-von-historischem-interesse-mainmenu-34/nach-1850-mainmenu-214/udo-wit-tenmoor-1897-1962-mainmenu-224>

20 H.W.M. van der Wijck, *Herinneringen aan een Groningse buitenplaats: Fraeylemaborg bij Slochteren* (Alphen aan den Rijn 2006). Bij zijn overlijden in 2001 heeft Van der Wijck diverse teksten nagelaten die op een publicatie lagen te wachten. De publicatie die hij voor ogen had over de Fraeylemaborg heeft hij niet kunnen voltooien, wel is het eerste voltooide deel in deze uitgave uitgebracht.

21 Wigboldus 1961, Woord vooraf.